

Макро- та мікроструктура фразеологічних тлумачних словників української мови ХХ ст.: теоретичне підґрунтя, засади, форма

Українська лексикографія й фразеографія у ХХ ст. пройшли складний і нерівний шлях розвитку, повторюючи траєкторію злетів і падінь вітчизняної гуманітаристики. Особливо несприятливими для них були початок століття (до 1905 р.) та період 30-х–50-х рр., бо саме тоді через тиск чужих політичних режимів українське словникарство не мало змоги вільно розвиватися. Проте за сто років воно зазнало докорінних змін, якісно й кількісно трансформувалось. Вершина словникарства – тлумачний словник, у якому достатньо повно подають і пояснюють лексику й фраземіку певної мови. У тлумачному словнику, створення якого під силу лише колективам словників, найповніше реалізуються дві основні функції лексикографії та фразеографії¹ – опис і нормалізація словникового складу мови за допомогою компактної та зручної для користування наукової моделі з одночасним стилістичним та ортологічним його впорядкуванням, що сприяє піднесенню мовної культури народу [14: 634, 713].

¹ Тут і далі послідовно розмежовано поняття лексикографія та фразеографія як окремі розділи мовознавчої науки. Фразеографія – комплексна галузь, до складу якої входять дві підгалузі: теоретична фразеографія та практична фразеографія. Такої позиції дотримується більшість фразеографів, оскільки об'єкти опису в лексикографії та фразеографії різні за своєю природою й потребують неоднакових методик опрацювання. Дослідники обґрунтували таку позицію ще на початку 1970-х рр. Своєю часу Л. Г. Скрипник писала: «Народилася нова галузь мовознавства – фразеографія, яка визначається як теорія і практика укладання фразеологічних словників» [12: 245]. На нашу думку, найліпше визначення розглядає галузі лінгвістики запропонувала білоруська дослідниця Е. Д. Блінова, для якої фразеографія – це «розділ мовознавства, що систематизує фразеологічні одиниці, вивчає теорію й практику складання фразеологічних словників. Завдання фразеографії – тлумачення фразем, їхня граматична й стилістична характеристика, показ варіантності компонентів, етимологізування фразем, складання фразеологічних словників і довідників» [2: 59]. Докладніше традицію розмежування термінів лексикографія та фразеографія розглянуто в нашій статті «Фразеографія та лексикографія: дивергенція в термінології» (2019) [докладніше див.: 18].

Для науковців, які досліджують фразеологічний рівень мови, укладання словників тлумачного типу наражається на цілий комплекс важко розв'язуваних проблем, оскільки фразеографові важливо не тільки правильно окреслити семантичний обсяг сталого словосполучення, а й визначити його стилістичні параметри. Крім того, добирати фразеологічні одиниці (далі – ФО) з живої мови набагато складніше, ніж лексику, бо фраземи, що тільки формально своїми компонентами збігаються зі словами, насправді лише історично пов'язані з лексемами, не більше. Реалізуються згадані вислови як нерозкладані багатокомпонентні звороти, а це означає, що для опису фраземного шару реальної мови треба докласти більших зусиль, оскільки формальний принцип («немає в реєстрі – описуємо, наявне слово – пропускаємо») у фразеологічному описі не завжди застосовний. Це складний процес, який вимагає всебічного аналізу багатьох аспектів фразеологізмів, а також відповіді на значну кількість питань, зокрема як формувати реєстр словника, «як розташовувати матеріал, що і як відображати в статті, як показати дискурсивну функцію й семантичну специфіку ФО та ін.» [17: 429].

В енциклопедії «Українська мова» В. М. Білоноженко, детально аналізуючи основні типи фразеологічних словників, зазначає, що в них фразеологізми подають в алфавітному порядку або за темами (ідеографічний тип) [3: 803]. Словникова стаття тлумачного фразеологічного словника передбачає наявність певних фразеографічних параметрів, а саме тлумачення сталого словосполучення, наведення його граматичної й стилістичної характеристик, ілюстрації вживання, за змоги – подання антонімічних та синонімічних висловів².

У сучасній фразеографії відповідно до принципів фразеографування виокремлюють реєстраційні, тлумачні та перекладні словники, за способом подання – алфавітні та гніздові з комбінованими різновидами

² Перші спроби упорядкування фразеологічного матеріалу припадають на XVII – середину XIX ст. Це, зокрема, рукописна збірка К. Зіновієва «Вірші. – Приповісті посполиті» (1700–1709 рр., уперше видана 1912 р.), де подано лише реєстр різного типу ФО, і добірка М. Закревського «Малоросійськія пословицы, поговорки и загадки и галицкія приповѣдки» в книзі «Старосвѣтскій бандуриста» (кн. 1–3, 1860 р.), у якій уже зафіксовано поодинокі пояснення змісту ФО [докладніше див.: 3: 804].

[3: 803]. Розглянемо найдавніші принципи – алфавітний³, який використовували упорядники лексичних і фразеологічних словників упродовж кількох століть (напр., збірка К. Зіновієва містить, окрім соціально- побутових і філософсько-релігійних віршів, близько 1600 прислів'їв і приказок, упорядкованих за алфавітом) та алфавітно-стрижневий, основне правило яких – подання реєстрового слова відповідно до літер української абетки.

У новітній період розвитку фразеографії першим словником *алфавітно*-тлумачного типу став невеликий за обсягом «Фразеологічний словник» Н. О. Батюк (розрахований переважно на вчителів-словесників та учнів старших класів)⁴. Н. О. Батюк подає матеріал в алфавітному порядку – за першим словом, з якого починаються ФО. Наприклад:

Ша́нку ламáти (перед ким).

Ша́рварок зчиня́ти.

Шéлесту наробі́ти.

Ші́ла в мішкú не втаїш.

Ші́то-крі́то.

Ші́ю милі́ти⁵ [ФС: 212–213].

³ Алфавітний принцип укладання словникових статей використовують упорядники багатьох фразеологічних кодексів (див.: «Фразеологічний словник» Н. О. Батюк (1966 р.), «Словник українських ідіом» Г. М. Удовиченка (1968 р.), «Фразеологічний словник української мови» у 2-х томах Г. М. Удовиченка (1984 р.), «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник» І. С. Олійника, М. М. Сидоренка (1997 р.), «Українсько-французький і французько-український фразеологічний словник» М. А. Венгренівської, Г. Ф. Венгренівської, Т. Б. Оратовського (2000 р.), «Англо-український фразеологічний словник» К. Т. Баранцева (2005 р.) та ін.).

⁴ Є. Д. Чак у рецензії на «Фразеологічний словник» Н. О. Батюк писала: «Лід рушив. Цей фразеологізм означає, що зроблено перший крок, покладено початок. Саме так можна сказати про щойно видану працю Н. Батюк. Потреба у створенні кваліфікованого тлумачного довідника в галузі української фразеології особливо гостро відчувається останнім часом» [19: 83].

⁵ Такий наголос зафіксовано в розгляданому джерелі. Подаємо тут усі цитати й приклади без змін, оскільки завдання нашого дослідження – відбити фактичний стан кодексів і проаналізувати їхні засади. Проблема нормативності реєстрових одиниць, стилістичної диференціації, варіативності тощо потребує окремого дослідження.

Як зазначає упорядник, вислови, що допускають зміни в розміщенні слів-компонентів, переважно винесено в заголовок у найчастіше вживаній формі (баба надвоє ворожила, виводити на чисту воду). Однакові за змістом фразеологізми, що різняться компонентами-синонімами, об'єднано в одну статтю (*гладити по голівці і погладити по голівці – гладити (погладити) по голівці; лиха ковшем хапнути і лиха ковшем черпнути – лиха ковшем хапнути (черпнути)*); фразеологізми з порівняльними сполучниками *мов, немов, наче, неначе, ніби, як* і т. ін. (*мов вітром здуло, наче вітром здуло, ніби вітром здуло* й т. ін.) винесено в заголовок статті зі сполучником **як**: *як (мов, наче й т. ін.) вітром здуло*. Словник містить також відсильні статті, щоб показати різноманітність семантики найуживаніших висловів з тим самим компонентом (*покласти душу* див. *душу покласти; покласти лапки* див. *лапки покласти*) [докладніше див: ФС: 5–6].

Безумовно, словник стає унікальною працею завдяки ретельно продуманому реєстрові фразеологічних одиниць, тлумачній та ілюстративній частинам, що розкривають і зміст самого фразеологізму, і його функціонування в художній літературі. Авторка дуже уважно поставилася до цитатного матеріалу, у Словнику використано матеріал з творів різних періодів (І. Котляревського «Енеїда», «Наталка Полтавка», І. Франка «Захар Беркут», «Лис Микита», Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма», «Сватання на Гончарівці», І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», О. Довженка «Повість полум'яних літ», М. Стельмаха «Правда і кривда», О. Гончара «Тронка» та ін.). Якщо словникова стаття містить кілька ілюстрацій – упорядниця подає їх у хронологічному порядку, окрім прізвища та назви твору, указує частину, розділ, а в драматичних творах – дію, картину чи яву. Наприклад:

Сіль (цвіт) землі. Найкраща, творча частина народу.

Поети єсть *сіль землі*, гордість і слава того народу, серед котрого з'явилися... (І. Тобілевич, Хазяїн, І, 13).

То ж *сіль землі*, то ж сила молода

Ішла на смерть, на згубу неминучу.

(Леся Українка, Невольницькі пісні, Епілог).

Сюди зібрався звідусіль *Весь цвіт землі, весь цвіт і сіль* (О. Олесь, «Вилітали орли...»).

Сіль на рáну сипати. Нагадувати про горе; завдавати душевного болю.

Старий ледве оклигав після втрати доньки, а ти йому *сиплеш солі на рану!* (Ю. Яновський, Під яблунею).

Сім мішків гречáної вóвни. Див. **Три мішки гречáної вóвни.**

Сісти не в свої сáни. Взятися за діло, до якого немає хисту.

– І чого б я боявся?

– Нема певності! А що, як *сяду не в свої сани?* (І. Тобілевич, Суєта, II, 7) [ФС: 166–167].

Варто зазначити, що Н. О. Батюк, зафіксувавши у своїй праці значну кількість найпоширеніших і найвлучніших сталих висловів, не скрізь однаково визначає межі фразеологізму. Наприклад, у Словнику деякі звороти у вихідній формі не мають у своєму складі елементів, без яких ці одиниці не можуть функціонувати в мові, про що, зрештою, і свідчать ілюстрації:

Грім із неба; грім серед ясно́го неба. Несподіванка, найчастіше неприємна.

...Нещастя, **мов грім серед ясно́го неба**, спало на наш дім, і то так несподівано, що я ще й досі не знаю, чи то все мені сниться, чи дійсна правда (І. Франко, Борислав сміється, II). Ці два дзвінки впали мені на голову, **як грім із неба**, як ніж гільйотини (М. Коцюбинський, Цвіт яблуні) [ФС: 34].

Баті́г з кльо́ччя. Безхарактерна, безвольна людина; щось недоладне, ні те ні се.

Ще на біду й чоловік мій, Омелько, вдався вже геть-то гнучкий, **як батіг з клоччя** (І. Нечуй-Левицький, Баба Параска та баба Палажка, I) [ФС: 9].

Мішко́м прибі́тий із-за ву́гла. Дурний, несповна розуму; приголомшений.

Чого ти такий, **мов із-за вугла мішком прибитий...** Хворий чи що? (М. Кропивницький, Невольник, I, 1) [ФС: 93] та ін.

Як бачимо, у цих ФО порівняльні сполучники **мов** та **як** авторка не зараховує до складу фразеологізмів, хоча ці одиниці мають усі риси порівняльного звороту. Не визначено меж ФО і в одиницях **аж** сліна кóтиться [ФС: 168], **і слід замелó** (*прохолóв*) [ФС: 168], **мов сі́ллю в óці бóути** [ФС: 166], **як у рот воді́ набра́ти** [ФС: 187], **як крізь зéмлю загі́нути** (словникова стаття **крізь зéмлю провалі́тися**) [ФС: 79] тощо. У цих висловах компоненти **аж**, **і**, **мов**, **як** також винесено за межі фразеологічної одиниці.

Не завжди однаково укладено статті, до складу яких уведено цитати з ФО, що мають замкнену та незамкнену структури, і які, відповідно, потребують різного тлумачення. Пор.:

Увірв́алась ні́тка. Настав кінець чомусь.

...Мені здається, ви занадто раптово *увірвали нитку* (Леся Українка, Блакитна троянда, IV, 9).

– Тепер усе наше, – ще дужче почервонів Карпо, і очі його зажерливо спалахнули. – Твоя вже *ниточка обірвалася*. Зась. (Г. Тютюнник, Вир, II, 5).

У першому прикладі фразеологічна одиниця (замкненої структури) має значення «припинити стосунки», а в другому прикладі вислів (незамкненої структури) варто тлумачити «хто-небудь позбавлений можливості здійснювати щось» (у Словнику відповідно «настав кінець чомусь»)⁶.

⁶ Питання тлумачення ФО незамкненої структури порушували в науковій літературі ще до виходу у світ «Фразеологічного словника» Н. О. Батюк [докладніше див.: 20]. Як відомо, фразеологізми незамкненої структури (семантично та структурно несамостійні), мають відкриті зовнішні зв'язки, у «кожному конкретному вживанні виступають структурною основою фрази й обов'язково доповнюються певними, довільно введеними в речення членами» [4: 78]. Якщо для актуалізації ФО замкненої структури найосновнішою є семантична залежність від контексту, то для актуалізації незамкнених ФО, які тісніше пов'язані з контекстом, – лексико-граматична. У реченні такі ФО виступають предикатами, що позначають певний стан, безпосередньо пов'язаний з особою. В. М. Білоноженко підкреслює, що основні структурно-сміслові компоненти речення з ФО незамкнених конструкцій – «предикативність та наявність суб'єкта як носія предикативної ознаки – стану» [4: 80]. Прикладами цього типу ФО є такі одиниці як: *хоч на хвіст наступи* кому «хто-небудь дуже спокійний» [СФУМ: 744], *чорти не вхопили* кого «хто-небудь живий, не вмер» [СФУМ: 771], *лице горить* чие, у кого «хто-небудь почервонів, дуже червоний, з якоїсь причини» [СФУМ: 339] та ін.

Питання тлумачення незамкнених конструкцій в українській фразеології до виходу у світ академічного «Фразеологічного словника української мови» (1993 р.) і теоретично, і практично було далеке від осмислення. Бракувало несуперечливої теоретичної бази, побудованої на структурно-семантичних моделях відповідних ФО, що могла б започаткувати науково вивірену практику фразеологічного опису аналізованих зворотів. Тому нічого дивуватися, що у «Фразеологічному словнику» Н. О. Батюк способи тлумачення незамкнених ФО розбалансовані, а це часом призводить до неоднакового тлумачення (за формою дефініції) однотипних фразем. Загалом можна виокремити кілька найосновніших типів тлумачення незамкнених фразеологічних зворотів, якими послуговувалася авторка:

1) Використання формули «Про...»:

Мухи в носі грають. Про гордовиту, задержувату людину.

Сей Бассім – то хлоп не швайка!

Гордий трохи, та се, байка –

Грають мухи в носі, бач.

(І. Франко, Коваль Бассім, IV) [ФС: 96].

Волосья на голові піднімається. Про відчуття жаху; про стан крайнього нервового напруження.

У мене *волосья на голові піднімається* від ваших речей. (І. Тобілевич, Хазяїн, II, 12) [ФС: 25].

2) Описове (розгорнуте) тлумачення:

Довбнею не доб'єш. Ствердження фізичної моці людини, в силі котрої хтось сумнівається. (Вживається найчастіше у виразі: «ще й...»).

– ...Я чоловік старий, немощний... Може, скоро й помру. – Тебе ще й *довбнею не доб'єш* (І. Тобілевич, Безталанна, V, 3) [ФС: 43].

3) Тлумачення за допомогою дієслова:

Дух вийшов (чий). Помер (хто).

Вхопить шкуру та як трісне

Дух твій вийде, ані писне!

(О. Олесь, Микита Кожум'яка, III) [ФС: 47].

Грець візьме (кого, що). Пропаде, загине (хтось, щось).

...І в пані Роксолани серце тьохнуло, бо їй здалося, буцім чоловіка *грець візьме*... (О. Ільченко, Козацькому роду нема переводу, Заспів, 22) [ФС: 34].

4) Тлумачення за допомогою дієслівних формул:

Сидіти на шії. Бути на утриманні.

Ну, а ото добре буде, як через вас із матір'ю та й мене люди обминатимуть, як *сидітиму* тобі на шії до сіді-коси? (С. Васильченко, Недоросток, II, 3) [ФС: 166].

Ріски в роті не ма́ти. Давно не їсти, бути голодним.

Еге, вже сонечко височенько підбилося, а в мене ще й *ріски в роті не було*... (М. Кропивницький, По ревізії, 2) [ФС: 156].

5) Тлумачення за допомогою прикметникових формул:

Мішком з-за рогу вдарено. Дурний, несповна розуму; приголомшений.

Нарешті всі чомусь зійшлися на тій думці, що його «*мішком з-за рогу вдарено*», і перестали звертати на нього увагу (Г. Тютюнник, Вир, I, 17) [ФС: 93].

Зазначимо, що в Словнику Н. О. Батюк виявлено приклади однакового витлумачення семантики різних реєстрових фразеологічних одиниць, що в реальній мові не мають тотожного значення. Крім того, названі звороти часто навіть наведені в межах однієї статті. Це, певна річ, не сприяло адекватному описові фраземіки української мови. Пор.:

Легка́ рука́; легкий́ на ру́ку. Про того, хто сприяє успіхові, кому завжди щастить у всьому, що він робить.

Але понад усе люблю сіяти, садовити, плекати, щоб росло. Тоді я сторукий, і *рука* в мене, товариші судді, ну, така *легка*, ніде було так не ридило, як там, де я (О. Довженко, Повість полум'яних літ).

– Невезучий я... Програвся... Один ти оце, мабуть, щасливий об'явився на всю Каховку... Двічі підряд...

– Я на *руку легкий*, – упевнено пояснив Данько. – Я ще грав би, та побоялися, не дали... (О. Гончар, Таврія, 7) [ФС: 136].

У першій цитаті ФО *легка рука* вжито в значенні «хто-небудь приносить успіх іншим; започатковує прибуткову справу», а в другій, як видно з контексту, зворот *на руку легкий* (з іншою компонентно-граматичною структурою!) має семантику «той, кому щастить».

Алфавітний порядок розміщення статей у Словнику переважно орієнтується на структуру ФО в цитатній частині словникової статті. Авторка, показуючи різноманітність змістових значень⁷ фразеологічних одиниць з тим самим компонентом, в одних випадках дає відсилання на вислови, першим компонентом яких є *іменник* (**Покласти дүшу**. Див. **Дүшу віддати** [ФС: 142]; **Покласти на лопатки**. Див. **На лопатки кїнути** [ФС: 142] та ін.), а в інших випадках – на першу позицію ставить саме *дієслово* (**Голову зав'язати**. Див. **Зав'язати голову** [ФС: 31]; **Голову морочити**. Див. **Морочити голову** [ФС: 31], **Очіма лүпати**. Див. **Лүпати очіма** [ФС: 127] та ін.).

Із проаналізованого матеріалу можна також зробити висновок, що Н. О. Батюк розглядає фразеологію в широкому значенні, оскільки залучає до своєї праці також і приказки (**до часу глечик нїсить вїду** [ФС: 43], **згадала баба дївера** [ФС: 62], **знову за рїбу грїші** [ФС: 64], **лежачого не б'ють** [ФС: 87], **нагадати козї смерть** [ФС: 106] та ін.).

Значним поступом уперед став надрукований 1968 р. «Словник українських ідіом» Г. М. Удовиченка (2200 одиниць). Видання стало найповнішим зібранням фразеологізмів української мови свого часу. У цьому словнику (щедро проілюстрованому та детально паспортизованому) фразеологічні одиниці, у яких чітко визначено межі, розташовані за алфавітом не тільки першого компонента, а й наступних складників (напр., **дивитися крізь пальці**, **дивитися не далі власного носа**). Реєстровим фразеологічним зворотом статті може бути та сама фразеологічна одиниця (із різним порядком слів: **зачепити за живе** – **за живе зачепити**. Усе залежить від того, у якому порядку автор ілюстрації вживає компоненти того чи того фразеологізму), але тлумачення подано біля однієї з них, а ілюстрації – у кожній статті. У цьому неважко зауважити суб'єктивний

⁷ Змістова структура фразеологізму становить своєрідну впорядковану ієрархічну структуру. Крім сигніфікативного значення (його у фразеології ще називають змістовим шаром (ядром) значення фразеологізму), ще розглядають конотативне значення, без урахування якого встановити зміст ФО неможливо, та ін.

підхід укладача до визначення того, який саме компонент фразеологізму варто вважати стрижневим, а після якого подавати тільки відсилання. Пор.:

Заткnúти за по́яс – *див.: За по́яс заткnúти.* (Ілюстрації) [СУІ: 127].

За по́яс заткnúти к о г о, у *ролі прис.* – перевершити в чомусь. (Ілюстрації) [СУІ: 125].

За шкúру са́ла заливáти, за́лити – *див.: Заливáти са́ла за шкúру.* (Ілюстрації) [СУІ: 128 – 129].

Заливáти, за́лити за шкúру са́ла к о м у, в *ролі прис.* – робити багато прикростей кому-небудь, допікати комусь. (Ілюстрації) [СУІ: 121–122].

Як бачимо із наведених прикладів (яких у словникові чимало), дієслово-компонент ФО може бути й на першому, і на останньому місці.

Варто зазначити, що в Словнику добре розроблено систему граматичних і синтаксично-функціональних⁸ ремарок (*без кер., у ролі виг., у ролі вставн. сл., у ролі дод., у ролі обст., у ролі означ., у ролі підм., у ролі підси́льн. част., у ролі прис., у ролі част.*), автор також, хоча й не часто, дає стилістичну характеристику ФО за допомогою ремарок *вульг., застар., зневажл., ірон., книжн., лайл., розм.* Значний внесок у розвиток фразеографії – подання наприкінці багатьох статей фразеологізмів-синонімів (варіантів):

Догорí дном у *ролі обст.* – про вкрай ненормальне становище. (Ілюстрації).

Пор.: 1. **Догорí ногáми.** (Ілюстрації).

2. **Догорí дрíгом.** (Ілюстрації) [СУІ: 99–100].

Пропáсти ні за пúхлу (ца́пову) дúшу в *ролі прис.* – загинути, потерпіти невдачу. (Ілюстрації).

Пор.: 1. **Пропáсти ні за щó ні про щó** (Ілюстрації).

2. **Пропáсти, як рудí мiшi.** (Ілюстрації) [СУІ: 322].

У «Словнику українських ідіом» Г. М. Удовиченко (як і Н. О. Батюк, І. С. Олійник, М. М. Сидоренко) розглядає фразеологію не у вузькому, а в широкому значенні, оскільки залучає до своєї праці ідіоматизовані приказки (**був кiнь, та з'їздився** [СУІ: 33], **горбáтого могiла ви́править**

⁸ Термін, уживаний у Словнику Г. М. Удовиченка [ФСУМ: 14].

(справить) [СУІ: 78], **на Микóли та нікóли** [СУІ: 215–216], **не свята́ горшкі́ лі́плять** [СУІ: 247], **сво́я рука́ влади́ка** [СУІ: 342] та ін.).

«Фразеологічний словник української мови» у двох томах Г. М. Удовиченка (1984) – це, власне, доповнений і вдосконалений «Словник українських ідіом». Він містить понад 7 тисяч фразеологічних одиниць, зокрема, значну кількість фразеологічних синонімів і фразеологічних варіантів, що свідчить про копітку працю науковця під час опрацювання матеріалів, побудови синонімічних рядів і т. ін. У своїй передмові Г. М. Удовиченко описує не тільки принципи побудови Словника та оформлення статей, а й порушує питання, що стосуються загальної фразеологічної теорії. При цьому дослідник викладає свої погляди досить чітко, помітно, що за його позицією (яка не в усьому збігається з думкою укладачів академічного «Фразеологічного словника української мови» (1993 р.)) стоїть ретельний аналіз найновіших на той час теоретичних праць із фразеології⁹. Спосіб пояснення природи фразеологізації, особливостей структури фразем, формальної тотожності їхніх компонентів і лексем дають підстави зарахувати цю передмову до найважливіших теоретичних досліджень української фразеології. На думку Г. М. Удовиченка, «фразеологізми – це семантично зв’язані і структурно замкнені мінімальні синтаксичні одиниці з номінативною функцією в комунікативній системі мови, семантична структура яких не мотивується лексичними значеннями їх постійних компонентів» [ФСУМ: 3]. Детально аналізуючи

⁹ Підходи Г. М. Удовиченка розвивалися в руслі найновіших мовознавчих пошуків, про які Л. А. Юрчук (яка розробила теоретичні засади створення академічного Фразеологічного словника) у «Проспекті Фразеологічного словника української мови» (1983 р.) писала: «Останнім часом у мовознавчій літературі закріплюється новий напрямок щодо визначення поняття фразеологізму. Представники його розглядають фразеологізм як якісно нову одиницю, що не становить словосполучення ні за формою, ні за змістом, бо складається вона не із слів у звичайному розумінні. Вона тільки за походженням була словосполученням, яке перетворилося в якісно іншу одиницю, відмінну за сукупністю ознак від тієї сполуки, на основі якої утворилася» [11: 4–5]. В. М. Телія, яка перенесла вивчення фразеології зі звичної класифікаційної парадигми спочатку до сфери когнітивістики, а потім, у зв’язку з етнолінгвістичними дослідженнями, у русло лінгвокультурології, підкреслювала, що «криза структурно-таксономічної парадигми під час дослідження фразеології – закономірне з погляду логіки явище» [15: 270]. Фразеологічні одиниці, за її визначенням, – це «характерна частина номінативного складу мови, найголовніше в них – не структурно-семантична відмінність від слів і словосполучень слів, а той спосіб, за допомогою якого вони виконують те чи те номінативне «призначення»» [15: 80].

семантичну структуру ФО, він висновує, що «компоненти фразеологізмів не представляють ні дієслів, ні іменників, ні прикметників. Частини мови у будові фразеологізмів мають суто фіктивний характер», і ця фіктивність частини мови у складі ФО «ставала тим більше очевидною, чим безнадійніше вони втрачали свою лексичну автономність», хоча так звані дієслова, іменники, прикметники ще зберегли певні ознаки відповідних частин мови (напр., здатність змінювати окремі свої форми) [ФСУМ: 3]. У доборі реєстру Словника Г. М. Удовиченко пропонує свою класифікацію ФО, у якій визначає чотири типи фразеологізмів: різні за своєю природою і ступенем конденсації семантичної структури **ідіоматичні ФО** (*баглаї бити, дурня клеїти, смалити халявки, нести важкий хрест, про людське око, коли правду говорити* тощо), **фразеологічні вислови**, які сформувалися з лексикалізованих прислів'їв і приказок (*моя хата скраю, куди не кинь, святий та божий, хоч круть хоч верть* тощо), **фразеологічні сполучення**, які характеризуються лексико-синтаксичною обмеженістю й семантична структура яких аналітична або близька до аналітичної (*недорогим коштом, поглядати скоса, благословляється на світ* тощо) та **синтаксично сталі** (переважно термінологічні) **слово-сполучення**, семантична структура яких мотивується лексичними значеннями їхніх компонентів (*кам'яний вік, бікфордів шнур, мертва петля* тощо) [докладніше див.: ФСУМ: 6–9]. З погляду сучасної академічної фразеографії ця класифікація розмиває чітке розуміння об'єкта фразеології, зокрема викликає сумнів зарахування до загальнономовного словника термінологічних словосполучень¹⁰.

Г. М. Удовиченко уважно поставився до технічного оформлення статей, зокрема, зважаючи на ритмо-мелодійні закономірності української

¹⁰ Пор. визначення фразеологізму, подане у ФСУМ1: «Під фразеологізмом у Словнику прийнято розуміти мовну одиницю, що виражає специфічне фразеологічне значення, створюване здебільшого внаслідок метафоричного переосмислення вільного словосполучення, граматичні категорії і має постійний, відтворюваний за традицією склад компонентів, які втратили лексичну самостійність, а також є членом речення»[ФСУМ1: 4]. Отже, упорядники «Фразеологічного словника української мови», урахувавши всі попередні теоретичні дослідження, дійшли висновку, що фразеологізм – це мовна одиниця, яка *поєднує* всі категорійні ознаки (семантичні, граматичні, традиційну відтворюваність компонентного складу, відповідає члену речення). У межах академічної фразеографії взагалі відмовилися від поділу фразеологічних одиниць на класи.

мови, у ФО (як і в «Словнику українських ідіом») наголошує також однокладові та службові слова (**але цур** [ФСУМ: 28], **бий його трясця** [ФСУМ: 50], **був та загів** [ФСУМ: 70], **будь він неладний** [ФСУМ: 72], **в міру сил** [ФСУМ: 114], **день за днём** [ФСУМ: 162] та ін.).

Утім важливим здобутком цієї праці, на нашу думку, варто назвати упорядкування синонімічного та варіантного матеріалу, поданого «в одному місці, біля основного, тобто найпродуктивнішого в мові фразеологізму за алфавітом, після позначки *Пор.* (порівняйте)» [ФСУМ: 14]. Хоча важко в таких прикладах визначити, яка ФО основна, тут очевидний суб'єктивний підхід до подання матеріалу. *Пор.:*

ВІПИТИ ГІРКОЇ *в ролі прис.* – зазнати, спробувати повною мірою страждань, лиха, поневірянь, горя.

Пор.: 1. ВІПИТИ ГІРКОЇ ТА ЩЕ Й ПÓВНУ (Ілюстрація).

2. ВІПИТИ ГІРКУ́ ДО КРАЮ (Ілюстрація).

3. ВІПИТИ ГІРКУ́ ЧА́ШУ (Ілюстрація).

4. ВІПИТИ ДВІ НЕПÓВНИХ.

5. ВІПИТИ ДÓБРУ ПÓВНУ.

6. ВІПИТИ КІВШ ЛІ́ХА (Ілюстрація).

7. ВІПИТИ ЛІ́ХА ПÓВНИЙ КІВШ (Ілюстрація).

8. ВІПИТИ ПÓВНУ.

9. ВІПИТИ ЧА́ШУ ДО ДНÁ.

10. ЧЕРПНУ́ТИ КІВШ ЛІ́ХА (Ілюстрація) [ФСУМ: 95].

ЗУ́БИ ВИШКІРЯ́ТИ, ВІШКІРИ́ТИ *в ролі обст., прис.* – всміхатися, сміятися, виявляти недобррозичливість, погрожувати.

Пор.: 1. ВІШКІРИ́ТИ ЗУ́БИ (Ілюстрація).

2. ЗУ́БИ ПРОДАВА́ТИ (Ілюстрація).

3. ЗУ́БИ СКÁЛИТИ (Ілюстрація).

4. ЗУ́БИ ШКІРИ́ТИ (Ілюстрація).

5. ПОКА́ЗУВАТИ ЗУ́БИ (Ілюстрація).

6. СКÁЛИТИ ЗУ́БИ (Ілюстрація).

7. СКÁЛИТИ І́КЛА (Ілюстрація) [ФСУМ: 241].

У цьому словнику використано більш розширений діапазон граматичних і стилістичних ремарок, ніж у «Словнику українських ідіом»

(наприклад, до стилістичних ремарок додано *груб., жарт., істор., міф., нарпоет., обряд.*, усунено ремарку *розм.*). Для полегшення користування словником наприкінці праці подано реєстр слів – компонентів фразеологізмів.

Уперше в словнику алфавітного типу звернено увагу на тлумачення фразеологізмів. Г. М. Удовиченко підкреслює, що обсяг змісту тлумачень ФО «значною мірою зумовлювався тим значенням, з яким його вжито в контексті ілюстрацій, хоча більшість тлумачень спирається на систему смислових одиниць української мови». І водночас зазначає, що форма тлумачень, використана у виданні, довільна [ФСУМ: 10]. Зауважимо, що упорядник не уніфіковано тлумачить ФО незамкненої структури, так само, як і Н. О. Батюк та ін. у своїх працях. Г. М. Удовиченко вдається до формули «Про...» (**душа́ віскочить** з кого, *в ролі прис.* – про сильний переляк, раптові переживання [ФСУМ: 182]), використовує дієслівні формули (**душа́ горить** у кого, *чия, в ролі прис.* – бути сильно схвильованим, збудженим [ФСУМ: 182]), описує матеріал за допомогою прикметникових формул (**душа́ з лопу́цька** в кого, *в ролі означ., прис.* – гірший за інших [ФСУМ: 182]) та ін.

Оформлення словникових статей у «Фразеологічному словнику української мови» уніфіковано за граматично панівними елементами: дієсловами (**брати, взяти за барки** кого, *в ролі обст., прис.* – примушувати до чого-небудь, настирливо домагатися чогось, ставлячи когось у скрутне, безвихідне становище, хапати за груди кого-небудь (під час сварки)), іменниками (**лебедина пісня** *в ролі дод., обст.* – останній твір, останній вияв таланту, якої-небудь діяльності), прикметниками (**гострий на язик** *у ролі означ., прис.* – бути дотепним, ущипливим у розмові) тощо. Як бачимо, під час оформлення словникової статті автор не завжди використовує відповідні форми тлумачення (напр., ФО **гострий на язик** витлумачено дієслівною конструкцією, а треба було б використати прикметниковий тип фразеодефініції, як-от: «дотепний, ущипливий у розмові»).

У цьому контексті варто згадати «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник» І. С. Олійника та М. М. Сидоренка (1991 р.)¹¹, у якому в алфавітному порядку подано

¹¹ 1971 р. надруковано «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник» І. С. Олійника та М. М. Сидоренка, у якому в алфавітному

понад 6 тис. українських ФО з їхніми російськими відповідниками та понад 6 тис. російських ФО з перекладом українською мовою. У розлогій передмові Словника автори докладно пояснюють правила оформлення словникових статей і вживання фразеологізмів, які розташовані за алфавітом з урахуванням літер не тільки першого складника, а й наступних елементів, що входять до складу ФО. Наприклад:

ВІЙДУТЬ ЛЮДИ з кого.
ВІЙТИ БÓКОМ.
ВІЙТИ В ЛЮДИ.
ВІЙТИ В ТИРА́Ж.
ВІЙТИ З БЕРЕГІВ [УРРУФТС: 22].

У виданні подано не тільки найуживаніші лексико-граматичні варіанти ФО, а й указівку на їхнє функціонально-стилістичне та емоційно-оцінне значення (автори вводять, хоча й не часто використовують, ремарки *жарт., застар., зневажл., ірон., книжн., несхв., поет., уроч., фольк.*). Наприклад:

БІЛА ВОРО́НА і **БІЛИЙ ГРАК** (крук). Про того, хто виділяється серед інших чимсь незвичайним. – **Бёлая ворона**.

БІЛА КІСТКА. *Застар., ірон.* Людина знатного (частіше дворянського) походження. – **Бёлая кость** [УРРУФТС: 22].

У ПЕ́ЛЬКУ (у го́рло, у глòтку, у рот) **НЕ ЛІ́ЗЕ** що. У кого-небудь зовсім немає бажання їсти. – **В го́рло (в рот) не лёзет что** [УРРУФТС: 185].

ХОВА́ТИСЯ (сховáтися, пі́ті) **В КУЩІ́** (по куща́х). *Ірон.* Уникати відповідальності, безпосередньої участі в чомусь. – **Пря́таться (спря́таться, уйті́) в ку́сты** [УРРУФТС: 193].

У Словнику подано досить багато приказок та прислів'їв (**був кінь, та з'їздився і докона́ла гнідка́ дорóга нелегká** [УРРУФТС: 17], **було́ та загуло́** [УРРУФТС: 17], **варéників сметáною не зіпсуєш** [УРРУФТС: 19], **вїдно со́кола з по льóту, а сову́ з по́гляду** [УРРУФТС: 22], **ля́кана (поло́хана) воро́на [й] куща́ бої́ться** [УРРУФТС: 84], **малá пта́шка, та кі́гті го́стрі** [УРРУФТС: 84]), побажальних висловів (**хай то́бі**

порядку наведено загалом майже 14000 українських та російських ФО у їхніх найуживаніших варіантах та зі стилістичною характеристикою. 1978 р. зі змінами, уточненнями й доповненнями цей словник перевидано.

(йому) грець [УРРУФТС: 192], щоб ногі тут [більше] не було [УРРУФТС: 204], щоб не було вна́дно [УРРУФТС: 204], щоб [мої] о́чі не ба́чили [УРРУФТС: 204]), етикетних формул (ваш покі́рний слуга [УРРУФТС: 19–20], усі́х благ [УРРУФТС: 187]) тощо.

Незважаючи на фіксацію значної кількості висловів, які не можна кваліфікувати як фразеологізми (блискуча сторі́нка істо́рії [УРРУФТС: 15], вели́ка а́рмія труда́ [УРРУФТС: 20], ві́чна па́м'ять [УРРУФТС: 29], гучна́ (голосна́) істо́рія [УРРУФТС: 38], дру́жба наро́дів [УРРУФТС: 46], лі́чити дні [УРРУФТС: 83], лю́ди до́брої во́лі [УРРУФТС: 83], лю́дині вла́стиво помиля́тися [УРРУФТС: 84], ма́г і ча́рві́ник [УРРУФТС: 84], па́м'ять се́рця [УРРУФТС: 118]), почуття́ гу́мору [УРРУФТС: 134–135], пра́вила присто́йності [УРРУФТС: 135], ухва́лено й підпи́сано [УРРУФТС: 189], щі́ра дру́жба [УРРУФТС: 204], а також попри невідповідні формули тлумачення (напр., у ФО молоко́ [матері́нне] не обсо́хло (на губа́х) і молоко́ на губа́х [УРРУФТС: 88] зафіксовано тлумачення «дуже молодий, недосвідчений», хоча це фразеологізм незамкненої структури, який, відповідно до норм тлумачення таких одиниць, мусить мати форму «хто-небудь дуже молодий, недосвідчений»¹²), вихід у світ цього кодексу був значним поступом в українській *перекладній* фразеографії. Проте, аналізуючи мікроструктуру цієї праці, варто зауважити, що головна її вада – відсутність ілюстративного матеріалу, брак якого унеможлиблює правильне витлумачення того чи того фразеологізму. Наприклад, у ФО ВОДО́Ю НЕ РОЗЛІ́ТИ (НЕ РОЗІ́ЛЛЄШ) кого. Хтось з кимсь дуже дружить. – **Водо́й не разлі́ть (не разолье́шь) кого; не разлей вода** хто с кем [УРРУФТС: 31] форма тлумачення вказує, що це вислів незамкненої структури. Утім, як показують приклади з художньої літератури, цю одиницю варто тлумачити як ФО замкненої структури, а саме: 1. *кого*. Неможливо розлучити, роз'єднати кого-небудь з кимось;

¹² Варто зауважити, що в Словнику мають місце й ФО незамкненої структури, витлумачені згідно з нормами сучасної академічної фразеографії. Наприклад: **ВІДЛЯГЛО́ ВІД СЕ́РЦЯ (на се́рці) і ВІДІ́ШЛО́ ВІД СЕ́РЦЯ** у кого, кому. Комусь полегшало, хтось заспокоївся, перестав тривожитися, хвилюватися. – **Отлегло́ (отошло́) от се́рдця** у кого [УРРУФТС: 28]. **СЕ́РЦЕ (душá) КРА́СТЬСЯ (надрива́ється)**. Хто-небудь тяжко мучиться, страждає, відчуває душевний біль. – **Се́рдце (душá) надрива́ється** [УРРУФТС: 154] та ін. Як бачимо, у другому прикладі (а таких немало) автори не зазначають керування, яке дуже важливе під час оформлення й тлумачення одиниць цього типу.

2. Нерозлучні, дружні; 3. Міцний, щирий, приятний (про стосунки, почуття) [СФУМ: 611]. Можливо, автори мали достатньо підстав саме для такого витлумачення ФО – проте, на жаль, вони не обґрунтували своєї позиції, – але відсутність ілюстративного матеріалу ускладнює (а часом й унеможлиблює) сприйняття різнорівневої інформації, потрібної для опису реального фразеовживання.

Алфавітний принцип розміщення фразеологічних одиниць у словнику має не тільки своїх прихильників. Скажімо, В. І. Даль у передмові до своєї праці «Прислів'я російського народу» писав, що під час упорядкування матеріалу він намагався підібрати в кожному розряді прислів'я в певній послідовності та з однаковим значенням, і що саме таке розміщення допомагає побачити в них (п р и с л і в'я х. – *розбивка наша Т. В. Ц.-С.*) «одну загальну й цілісну картину, у якій глибший зміст і значення, ніж у поодиноких нотатках» [ПРН: 28–29]. Як бачимо, словникар відстоював саме тематичний принцип розміщення пареміологічного матеріалу. Відомий іспанський лексикограф Х. Касарес, який свого часу істотно вплинув на теоретичне словникарство східнослов'янських країн, у монографії «Вступ до сучасної лексикографії» (1950 р.) зазначав, що «алфавітний порядок – це організований безлад, від якого не можна повністю відмовитися». На його думку, хоча упорядники словників «підпорядковують цьому принципів послідовність розміщення словникових статей, це не заважає <...> спробувати згрупувати стійкі словосполучення всередині словникових статей трохи логічніше, ніж це роблять зараз. Крім того, багато в словнику зареєстрованих словосполучень – синонімічні, і, щоб не повторювати щоразу те саме пояснення, використовують систему посилань, що нагадує, за словами Мільйоріні¹³, гру «Поволі їдь, далі зайдеш»» [7: 113]¹⁴.

¹³ Бруно Мільйоріні (1896–1975) – відомий італійський лінгвіст, автор численних мовознавчих праць, зокрема «Історії італійської мови» (1960 р.).

¹⁴ На жаль, у деяких наукових статтях, що розглядають принципи організації словникових матеріалів у працях Х. Касареса, можна виявити некоректне використання його тексту (або навіть хибне розуміння позиції дослідника), це часом призводить до цілковитого спотворення висловлювань словникаря. Наприклад, у статті Л. Васильєвої читаємо: «*Таке ж міркування попередньо висловив Х. Касарес, який уважав, що алфавітний принцип організації словника є нічим іншим як «узаконеним безладдям», оскільки він представляє випадкове сусідство слів, ніяк не пов'язаних за змістом»* [5: 72]. Дивовижний збіг знаходимо в статті Ю. Голубя, яка

У своїй праці «Експериментальне дослідження семантики російсько-го дієслова» Ю. Д. Апресян ще в 60-і рр. ХХ ст. зазначав, що «традиційна лексикографія не має лінгвістично змістовного принципу організації та упорядкування слів у тлумачному словнику» й що «розміщення слів у алфавітному порядку, що добре обслуговує практичні потреби споживача лексикографічної продукції, звичайно, не науково обґрунтований принцип» [1: 16]. О. В. Кунін підкреслював, що принцип розміщення фразеологізмів під стрижневим словом вигідно відрізняється від алфавітного [АРФС: 8], а О. І. Молотков зауважував, що потрібно уникати способу розташування фразеологізмів за першим компонентом, оскільки перший компонент може бути або факультативним, або мати лексичні¹⁵ варіанти [10: 256].

Утім алфавітний принцип розташування сталих словосполучень і досі використовують упорядники фразеологічних кодексів. Наприклад, 2017 р. побачило світ видання «Фразеологізми та паремії Чернівецьчини», яке містить матеріал із буковинських, гуцульських та подільських говірок Чернівецької області (загалом 5382 одиниці). У цій праці в алфавітному порядку із супровідним тлумаченням, прикладами, указівками на ареал поширення та поясненням незрозумілих слів подано діалектні вислови з живого мовлення, праць науковців і художніх текстів буковинських письменників (Ірини Вільде, О. Кобилянської, О. Маковея, М. Ма-

переконана: *«Такої ж думки попередньо дотримувався Х. Касарес, який уважав, що алфавітний принцип організації словника є нічим іншим як «узаконеним безладдям», оскільки він становить випадкове сусідство слів, ніяк не пов'язаних за змістом»* [6: 43]. При цьому Л. Васильєва та Ю. Голуб покликаються на сторінку праці «Вступ до сучасної лексикографії», на якій немає власне тексту Х. Касареса, а розміщено лише передмову Г. Степанова, що аналізує Касаресову спадщину. Дослівний переклад цитати Г. Степанова, яку використовують автори згаданих статей, приписуючи Х. Касаресу, має таку форму: «Касарес не заперечує того факту, що словники звичайного типу (тобто алфавітні), без огляду на узаконений у них безлад (випадкове сусідство слів, ніяк не пов'язаних за змістом), усе таки допомагають краще зрозуміти почуте й написане (функція розуміння в мовленнєвій діяльності), але цього аж ніяк не досить» [13: 7]. Як бачимо, Г. Степанов, аналізуючи слова Х. Касареса, не твердить, що іспанський словник безпелаяційно й зневажливо відкидає алфавітний принцип, як це подано в згаданих статтях.

¹⁵ З погляду сучасної фразеології доречніше ці елементи називати просто *компонентами, що збігаються з лексемами*, проте аж ніяк не лексемами. Іншими словами, вони можуть мати варіанти, але не лексичні, а структурні.

тіос, Ю. Федьковича та ін.). Як зазначають упорядники, детальне подання «семантичної та формальної структури, а також стилістичної характеристики та інших коментарів кожної реєстрової одиниці залежать від вичерпності зібраної інформації» [СФПЧ: 9]. Фразеологізми (їх подано в першій частині праці) у словниковій статті розміщено відповідно до норм фразеографування, до окремих статей подано покликання на синонімічні ФО. Укладачі ретельно розробили принципи добору ілюстративного матеріалу, а також послідовно паспортизували ілюстрації відповідно до науково вивіреної методики: використовували цитати з тих творів, у яких широко вживано діалектизми, а також (що дуже важливо) зазначали їхнє територіальне поширення. Наприклад:

ДО [ЖИВИХ] ПЕЧИНОК, зі сл. *доїсти*, *допекти* та ін. Дуже сильно. Заг. *Той пняк вже мене доїв до печінок* (Вашківці Вижн.). Див. **як іржа залізо** [СФПЧ: 83].

ДУРНИЙ ПП ХРЕСТИВ кого. Про нерозумного. *Видко, дурний ніп тебе хрестив, Михайле*. [Мат. Вибр., 183]¹⁶. *Знаю я, який ніп тебе хрестив і яким миром ти мазаний* [Вороб. 1911, 72]. – *Дурний, мовляв, ніп хрестив Киріяка* [Івас. 1988, 41]. Див. **аж світиться (дурний); як довбня; як сибірський валянок; як штурба; як чобіт; як лоша; дурний на голову** [СФПЧ: 84].

РОБИТИ / ЗРОБИТИ КІПШ. 1. Кричати, лементувати. Заг. *Йди відси, бо я зроблю такий кіпш, що буде тобі доста* (Мамаївці Кіцм.) Див. **робити гвалт; робити гармидер; робити каламоцію; робити колот**. 2. Змушувати когось активізуватися, діяти. Заг. *Прийшов директор, зробив кіпш, то усі порозбігалися на робочі місця* (Заставна Заст.) [СБГ. 174]. КІПШ – з *свр.* Крик [СФПЧ: 190].

У другій частині Словника упорядники подають паремії, за наявності – їхні варіанти. Вокабула також містить (за потреби) тлумачення, стилістичну позначку й обов'язково вказівку на територіальне поширення:

До блави треба голови [Мак. 1989, 74].

¹⁶ У квадратних дужках зазначено, що цей фразеологізм зафіксовано в «Словнику буковинських говірок» [докладніше див.: СБГ].

Довга, як (єк) тичка, а дурна, як (єк) теличка. Про нерозумну жінку високого зросту, найчастіше про дівчину-підлітка. Вижн., Пут.

Довгий волос, а короткий розум! Заг. // **Довгий волос, та короткий ум** // **Довгий волос, та розум до порога** [Вороб. 1921, 153].

Довгим язиком лиш полумиски лизати. Кельм.

До вісіля зажис. Скоро загоїться. Вижн. [СФПЧ: 288].

На жаль, часто навіть у найпомітніших і вдалих за структурою й оформленням словників – як у щойно згаданому – укладачі оминають своєю увагою акцентуацію компонентів реєстрових фразеологічних одиниць (це вимога наукового опису української фраземіки), а також пояснюють значення ФО, що мають незамкнену структуру, без урахування норм академічної фразеографії. Наприклад:

ДУША В П'ЯТИ (п'єти) ПІШЛА (ВТЕКЛА). Злякатися. Заг. *Єк вздріла гадину, то міні душа в п'єти пішла* (Киселиці Пут.). Див. **аж коліна дрижать; аж сирітки повиходили; аж мурашки бігають по спині; аж у п'ятах застило; серце впало у п'яти** [СФПЧ: 85].

РИЛЬЦЕ В ПУШКУ у кого, чие. Про причетність когось до чогось ганебного, осудливого, злочинного. Заст., Вижн. *Мовчи, бо у самої рильце в пушку* (Кадубівці Заст.). Див. **замастити руки** [СФПЧ: 188].

Виокремлені фразеологізми варто тлумачити за допомогою розроблених та апробованих уже формул: **душá в п'я́ти (п'є́ти) пішла́ (втекла́)** – «хто-небудь дуже злякався»; **рільце в пушку́** – «хто-небудь причетний до чогось ганебного, осудливого, злочинного».

Трапляються також випадки, коли компоненти фразеологізму винесено за його межі. Наприклад:

ДУША СТИСКАЄТЬСЯ (стискаєси, стискаєса) (НИЄ). Дуже переживати, страждати. Заг. *Так міні банно за стариов дочков, аж душа стискаєси, єк подумаю* (Коритне Вижн.). Див. **серце стискається** [СФПЧ: 85].

СЕРЦЕ ЗАСТИГЛО у кого. Відчувати страх. *З ночі ревав на увесь рот. Аж серце застигло від страху* [ПБ 1968, 105]. Див. **аж коліна дрижать; аж мороз дере по шкірі; аж мурашки бігають по спині; аж у п'ятах застило; волосся дибом стає; серце впало у п'яти** [СФПЧ: 198].

У цих ФО за межі вислову винесено елемент *аж* (*аж душа стискає си, аж серце застигло*). До речі, у ФО *аж коліна дрижать; аж мороз дере по шкірі; аж мурашки бігають по спині; аж у н'ятах застило* вислови оформлено відповідно до вимог сучасної академічної фразеографії.

Найпершим в українській фразеографії *алфавітно-стрижневий принцип* використав І. Франко в збірці «Галицько-руські народні приповідки» (1901–1910 рр.)¹⁷. Цю синтетичну працю варто розглядати і як фразеографічний кодекс тлумачного типу, у якому автор мікроструктуру побудував на суворо витриманих наукових засадах, що й нині викликають непідробну повагу. «Галицько-руські народні приповідки» в багатьох моментах і досі не вдалося перевершити. Інформаційний супровід реєстрових одиниць у Франковому словникові настільки потужний, що з нього можна довідатися не тільки про тогочасну практику фіксації української фраземіки в різних джерелах узагалі, а й про фразеографічні традиції інших національних шкіл словникарства.

Наукові принципи опрацювання матеріалу в збірці І. Франка якісно вирізнялися на тлі попередніх галицьких праць [ГРНП: 11]. У цьому виданні автор провадить подвійну нумерацію паремійних одиниць (наскрізну й потематично, називаючи її «подвійною бухгалтерією»), а також уводить до наукових студій багатий національний паремійний матеріал, виокремлює в ньому домінантний автохтонний елемент [ГРНП: 13]. Наприклад:

Бурак. 1. І бурак не дурак, на дорозі не виросте. (Дар.)

1) Не слід нехтувати ніякою дрібницею; 2) і дрібної річі чоловік не добує без заходу й праці¹⁸.

2. На догад бураків, а капусти дайте. (Залісе)

Жартують із такого, хто не висловлює своєї думки просто і ясно, але говорить півслівцями або не те, що думає [ГРНП: 192].

¹⁷ І. Франко підкреслював, що у великих збірках упорядкування матеріалу за алфавітом не варто застосовувати, оскільки «за таким чисто механічним упорядкованем пропадає всяке наукове угруповане матеріалу, а в многоті дрібних деталей пропадає можливість знайти і скомплетувати такі групи, яких треба для даних студій» [ГРНП: 297]. (У цитаті збережено правопис оригіналу).

¹⁸ У прикладах збережено авторське написання.

Буришка. 1. Дві річи Бог для бідних сотворив: буришку тай вербу. (Кривор.)

Бо буришка, себто картофля, годує бідних людей, а верба росте де-будь і дає їм топливо, див. далі Верба [ГРНП: 192].

Окрім тлумачення, довідкової частини та паспортизації фразеологічних одиниць, І. Франко в багатьох випадках наводить до стійких словосполучень паралелі з інших мов, а також порівнює їх з іншими джерелами (українськими, білоруськими, російськими, польськими, німецькими тощо). Наприклад:

Глаголеніє. 1. Де велике глаголеніє, там мале спасеніє. (Наг.)

Глаголеніє – церемоніяльне, пишне балаканє. Знач. де багато і пишного говорять, там мало добра, мало солідного діла. Пор. Нос. 313; Krumb, 76; Wand. I (Gebet 72); (Lärm 7) [ГРНП: 482].

126. Боже, змилуй сі! (Наг.)

Згїрдний викрик, коли хтось поводить ся погано або зробив щось не до ладу, або перехвалює ся без підстави. Пор. нім.: Dass sich Gott erbarm'! Див. ще Wander II, 99 (Gott 2415) [ГРНП: 117].

3. Баба а чорт, то собі рїдня. (Ільк.) ...рїдні. (Петр.) ...рївні. (Залісе).

Згїрдний, ненависний погляд на жінку як на знаряд злого духа значно старший від християнського аскетизму, але ним розвинений у всіх консеквенціях, уведений навіть у канонічне право. В Балабановім Требнику з р. 1606 читаємо: «ибо діаволь съ женами брань творить мнихомъ и святымъ». Те саме і незначні вар. див. Ном. 9073; Чуб. I, 229; у Чехів: Baba a čert z téhož pribuzenstwa. (Čelak. 309); пор. Wander V, 385. (Weib, 151); у Поляків: Baba gorsza jak djabeł. (Adalb. Baba 121) [ГРНП: 36–37].

Під час упорядкування матеріалів збірки І. Франко дотримувався основних принципів, які він сам описав, зокрема:

- кожна приповідка має бути записана найдетальніше в тому діалекті та в тій формі, як вона живе в устах народу; варто також записувати всі форми та відмінності в різних мовних конструкціях;

- біля кожної приповідки треба зазначати, де вона записана;
- кожну приповідку треба детально пояснювати, оскільки деякі з них, засвідчені в давніших збірках, уже незрозумілі через невикористання в певних регіонах;
- пояснюючи приповідки, за можливості треба вказувати їхнє вживання в інших збірках, інколи цитуючи ці чужі приповідки, оскільки вони можуть пролити світло для пояснення приповідок, уживаних у збірці;
- необхідно дотримуватися алфавітного порядку тем [докладніше див.: ГРП: 18].

Як бачимо, уже в цій праці закладено основи тлумачення, цитування, паспортизації тощо паремій і сталих словосполучень, які згодом використовували українські фразеграфи під час укладання фразеологічних словників.

До алфавітно-стрижневого принципу під час укладання словників активно звертаються в наш час, зокрема ним послуговуються автори «Фразеологічного словника української мови» та «Словника фразеологізмів української мови». Основна вимога згаданого принципу формування реєстру полягає в тому, що першим розміщують стрижнєве слово фразеологічного словосполучення, самі ж вислови подають під стрижнєвим словом із урахуванням алфавітного порядку літер¹⁹.

Серед словників згаданого типу варто виокремити «Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу» В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка²⁰. Словникові статті цієї праці, окрім дефініцій та ілюстративної частини, містять детальну систему позначок, ретельну паспортизацію, історико-етимологічну довідку, образну характеристику, тлумачення ключових (маловживаних) слів, певні елементи етнокультурної конотації (які розміщено після символу).

¹⁹ Алфавітно-стрижневий принцип укладання словникових статей використовують у своїх працях Г. М. Доброльожа («Фразеологічний словник говірок Житомирщини» (2010 р.)), С. Н. Денисенко («Німецько-українсько-російський словник-довідник» (2005 р.)) та ін.

²⁰ У 1993 р. В. Д. Ужченко спробував систематизувати діалектну фразеологію української мови в праці «Матеріали до фразеологічного словника східнословобанських і степових говірок Донбасу» [докладніше див: 17]. Уперше «Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу» В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка надруковано 1997 р.

Вокабули (на жаль, не акцентовані) подано за алфавітом і водночас за стрижневим принципом: «вислови вводяться і тлумачаться на перший іменник, а в разі його відсутності – на слова інших частин мови в такому порядку: прикметник, дієслово, займенник, числівник, прислівник. Паралельно ФО групуються в окремі гнізда навколо стрижневого слова. Таке розташування дає можливість легко “вилучити” той чи інший етнокультурний компонент, показати фразеотворчу активність певних слів» [ФСССГД: 11]. Наприклад:

БУЗИНА Наїстися (об’їстися) бузини, знев. Збожеволіти; чинити необдумано, безглуздо поводити себе. Антрац, Біл, Білов, Бір, Велик, ВелН, ВелЧ, Гар, Золот, Кл, Кр, Крем, Кррч, Лисич, Луган, Марк, Молгв, НижН, Петров, Підг, Риб’ян, Ров, Род, Сніж, Старб, Тор, Тр, Чорн, Шахт, Ям [ФСССГД: 76].

БУТОВЕ Віднести (відпровадити) на Бутове, місц. Поховати; померти. Кір, Піщ, Старб. • За назвою села, у якому розташоване кладовище. Подібні метонімічні назви трапляються дуже часто: віднести на Кипучу (Брян), віднести на Прохладне (Свердл), відправити на Грачики (Кр), піти на Кіровку (Новл) та ін. [ФСССГД: 79].

ГНІЗДО *Дворянське гніздо²¹, ірон. Квартал, де розміщені розкішні будинки колишніх привілейованих партпрацівників. Луган, Свердл.

Одного гнізда виводок, несхв. Однакові. НижД, Підл [ФСССГД: 131].

В. М. Мокієнко в передмові до Словника В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка звертає увагу на великі синонімічні ряди, підкреслюючи, що «діалект Слобожанщини може перевершити деякі “великі” літературні мови». Як зразок мовознавець наводить синонімічний ряд зі значенням «бити, лупцювати»: **бебелів надавати** кому. Побити кого; **бебехи справляти**². Бити; **давати боженят** кому. Кого-н. сварити, бити; **набити бриндзали** кому, *грубо*. Побити кого-н.; **дати в роговий відсік, жрм.** Ударити; побити; ***вуха намити** кому. Побити кого-н.; **мурцонуті по гризлу, грубо.** Ударити по голові, побити; **годувати зуботичками** кого. Бити кого-н. в лице; **дати по кабачку.** Ударити, побити; **давати (дати) ремінних капель.** Бити, карати; **на кулаках носити (поносити)** кого.

²¹ Зірочкою в Словнику (*) позначено ареальні фразеологічні одиниці, які зібрав та опрацював Д. Ужченко.

Часто бити, знущатися з кого; **приміряти кулак до вуха**. Бити; **кунделів навішати** кому. Побити кого-н.; **лисканців надавати** кому. Побити кого, дати ляпасів; **дати (причепити) лички** кому. Побити кого; **люльки дати** кому. Побити кого; **дати маку**. Побити, покарати; **виписати (дати, надавати) мемелів (мемелю)** кому. Побити, відлупцювати кого; **дати пам'ятник**. Побити, покарати (щоб пам'ятав)» тощо [докладніше див.: 9: 8].

Розглядані словники заклали основу академічної фразеографії, без розгляду їхніх принципів укладання не можна зрозуміти сучасних підходів до опису фраземного матеріалу. Певна річ, що кожен з них заслуговує на окрему розвідку, у якій можна показати здобутки й прорахунки укладачів, проте для автора цієї статті головним завданням був показ напряму руху фразеографічної думки від неструктурованого (нелогічно згрупованого, а часом і хаотично поданого) матеріалу до усвідомленого конструювання макро-, медіо- та мікроструктури фразеологічного тлумачного словника української мови. О. С. Мельничук свого часу зауважував, що «розвивається і прогресує не сама по собі звукова і формальна будова мови, а суспільна мовна діяльність, яка стає все чіткішою і різноманітнішою» [8: 33]. Перефразовуючи ці слова, можна сказати, що змінюється не організація фраземного матеріалу, а зазнає модифікації уявлення дослідників про структуру й найоптимальніший спосіб репрезентації певного шару мови відповідно до поточного рівня наукових знань. Лінгвіст наполягав: «Для реальної системи мови цей прогрес означає не стільки якісну зміну її елементів, скільки розширення меж і збільшення способів їх застосування» [8: 33]. Збільшення ролі українського фраземного фонду в інформаційному просторі країни спонукатиме до пошуків найоптимальніших способів фразеографічного опису відповідного матеріалу. Поступ національного словникарства можливий тільки тоді, коли вже розроблені засади академічної фразеографії будуть послідовно застосовувані на практиці, не буде повернення до принципів організації фразеологічних словників, характерних для попередніх етапів розвитку мовознавства.

Джерела

- АРФС** – Англо-русский фразеологический словарь / [сост. А. В. Кунин]. – М.: Русский язык, 1955. – 1455 с.
- ГРНП** – Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. – Львів: видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – Т. 1. – 832 с.
- ПРН** – Даль В. И. Пословицы русского народа. – М.: Гос. изд-во худ. л-ры, 1957.– 992 с.
- СБГ** – Словник буковинських говірок. – Чернівці: Рута., 2005. – 688 с.
- СУІ** – Удовиченко Г. М. Словник українських ідіом. Київ : Рад. письменник, 1968. – 464 с.
- СФПЧ** – Словник фразеологізмів та паремій Чернівеччини: матеріали до словника фразеологізмів та паремій Чернівеччини / уклад. Г. Кузь, Н. Руснак., М. Скаб, Л. Томусяк. – Чернівці, 2017. – 352 с.
- СФУМ** – Словник фразеологізмів української мови / Уклад. Білоноженко В. М. та ін. – Київ: Наукова думка, 2003. – 786 с.
- УРРУФТС** – Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. – Харків: Прапор, 1991.– 462 с.
- ФС** – Батюк Н. О. Фразеологічний словник: на допомогу вчителю. – Київ: Радянська школа, 1966. – 235 с.
- ФСССГД** – Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ: ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2013.–552 с.
- ФСУМ** – Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови. Т. 1: А – М. – Київ: Вища школа, 1984. – 304 с.
- ФСУМ1** – Фразеологічний словник української мови. Кн. 1. – Київ: Наукова думка, 1993. – 528 с.

Література

1. Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. – Москва : Наука, 1967. – 251 с.
2. Беларуская мова : Вучэбны дапаможнік. – Мінск : Вышэйшая школа, 1991. – С. 59–81.
3. Білоноженко В. М. Фразеологічний словник / Українська мова. Енциклопедія. – Київ : Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2007. – 853 с.
4. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – Київ : Наукова думка, 1989. – 156 с.
5. Васильєва Л. Методичний статус навчальних словників у викладанні слов'янських мов як іноземних // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2015. – Вип. 11. – С. 71–79.
6. Голуб Ю. І. Проблема відображення системної організації лексикону в рамках алфавітної лексикографії // Вісник Запорізького державного університету, 2001.– №4. – С. 43–46.
7. Касарес Х. Введение в современную лексикографию. – Москва: Изд-во иностр. лит., 1958. – 354 с.
8. Мельничук А. С. Понятие системы и структуры языка // Вопросы языкознания. – 1970. – № 1. – С. 19–32.
9. Мокиенко В. М. Сіль української мови // Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ: ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2013.– С. 3–9.
10. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка. – Л.: Наука, 1977. – 281 с.
11. Проспект Фразеологічного словника української мови. – Київ, 1983. – 91 с.
12. Степанов Г. В. Предисловие// Касарес Х. Введение в современную лексикографию. – Москва: Изд-во иностр. лит., 1958. – С. 5–16.
13. Тараненко О. О. Тлумачний словник // Українська мова. Енциклопедія. – Київ: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2007. – 853 с.
14. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. – Київ : Наукова думка, 1973. – 280 с.

15. Телия В. Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
16. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови. – Київ : Знання, 2007. – 494 с.
17. Ужченко В. Матеріали до фразеологічного словника східно-слобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ, 1993.– 112 с.
18. Цимбалюк–Скопненко Т. В. Фразеографія та лексикографія: дивергенція в термінології // Термінологічний вісник. – 2019. – Вип. 5. – С. 359–365.
19. Чак Є. Д. Н. О. Батюк. Фразеологічний словник: [рецензія] // Українська мова і література в школі. –1966. – № 9. – С. 83–85.
20. Шавкунова О. В. Особенности структуры и функционирования незамкнутых предикативных фразеологических единиц : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1964. – 16 с.

Tetiana TSYMBALIUK-SKOPNENKO

Macro- and microstructure of phraseological dictionary of the Ukrainian language of the XX century: theoretical basis, principles, form

The article analyses the compilation of dictionaries of explanatory type. It is important for a phraseographer not only to correctly outline the semantic volume of a stable phrase, but also to determine its stylistic parameters. The considered dictionaries have laid the foundation of academic phraseography, without considering their principles of conclusion it is impossible to understand modern approaches to the description of phrasematic material. Each of them deserves a separate exploration, which can show the achievements and miscalculations of the compilers, but for the author of this article the main task was to show the direction of phraseological thought from unstructured material to conscious construction of macro-, media- and microstructure phraseological dictionary of the Ukrainian language.

Key words: dictionary, phrasebook dictionary article, phraseology, comparative constructions.